

# „Egy nádas házba szorult cosmopolita”

Csokonai halálának 200. évfordulójára

Csokonai Vitéz Mihály halála előtt három hónappal kimérten udvarias levelet kapott Rhédey Lajos gróftól. A „nagyobb világ polgárja” tör itt pálcát „az úri emberektől irtódzó s elbúni szerető Diogenes” fölött: „az egész okos közönség sajnálja, hogy az Úr magát a társaságos élet fenntartására szükséges és szokásba lévő rendhez szabni nem kívánja. Gyakran megcsaljuk magunkat azzal, hogy természeti tulajdonságnak tartjuk azt, ami csak szokásból ragadt reánk, de ha józan elménket használni kívánjuk, és a dolgokat úgy vesszük, amint vannak, nem pedig amint a mi hibás képzelődésünk szerint lenni kellene, szinte megszégyenülve rázzuk le hibás szokásainkat nyakunkról, amelyek úgy is inkább magunknak, mint másoknak voltak terhére”. (Rhédey Lajos levele Csokonainak. Nagyvárad, 1804. október 27.) Ennek a kioktatásnak története van. A grófnak tavasszal meghalt a felesége, és a temetési szertartás egyik búcsúztatójának Csokonait kérte fel. A költő előtt megcsillant egy biztos publikáció lehetősége, s ezt az alkalmat ki is akarta használni. Régóta érlelődő filozófiai ihletét írta ki magából, pontosabban: részben már készen lévő szövegei alapján létrehozta hatalmas filozofikus meditációját a lélek halhatatlanságáról. A *Halotti versek* címen ismert költemény sajátos elegye az alkalmi költeménynek és a legemelkedettebb filozófiai poémának, mintegy összegzője világképének és szemléletmódjának. Csakhogy valami közben elromlott.

A temetésen, április 15-én nem jól mérte fel a körülményeket. Fellépése, több kortársi emlékezés szerint is, inkább illetet volna színházi előadáshoz, mintsem a temetés gólyához. Kardcsörtetve ment fel a templomi

szószékre és gesztikulálva, hangos szavalással adta elő rendkívüli hosszúságú művét. Bocsánatkérésre kényszerült. De mindez még nem volt elég, megbetegedett, tüdőgyulladásban feküdt élet és halál között, s minthogy nem tudott eleget tenni társasági kötelezettségeinek a több napos toralkalmával, kikezdték jó hírnevét az alattomos pletykák. Ez azonban még mind semmi ahhoz képest, amit számára költeményének kalózkidítása jelentett. A kéziratot ugyanis orvosa elkérte tőle, s azt meghúzva és helyenként átírva kiadták, egybekötve Rhédey saját verselményével. Az éppen lábadozó költő számára ez azt jelentette, hogy a nagyszabású költemény hiteles kiadásának lehetősége elveszett, s a világ elé egy megcsonkított változattal lépett. A legmélyebb sértettség indulatával fordult a grófhöz, aki számára némi pénzbeli támogatást juttatott.

„Sajnálva kellett ekkoráig észrevennem, hogy Nagyságod előtt kevésbé esmértethettem meg természetemnek azt az egyik oldalát, amelyből kifejthette s elhíhette volna Nagyságod, amit most mint nemes érzésű valóságos Nagyember előtt, én rejtek magánosságomban magamnak és a tudományoknak élő kicsiny, de szabad emberke, megmondani bátorodom. Tudniillik, hogy »Nagyságodnak egy személyes vagy tisztje által írásban vagy élő szóval erántam kijelentett kegyes reflexioját 100 Rftnál többre becsültem volna!« [...] Alázatosan köszönöm mégis Nagyságodnak, mint *versifikator* és mint a halotti pompára dolgozott egyéb kézművesek: de köszönetem mellett, mint poéta, bátorodom teljes tisztelettel instálni Nagyságodat, méltóztasson nékem a megboldogult Méltóságos Asszonynak kedves jószágai közül egyet, de amelynek mindenét inkább nézvén, mint gazdag és drága voltát, emlékezetül megküldeni. [...] Ebből a nyilatkozásomból (amelyet csupán egy oly nemes gondolkodású Méltósággal, mint amilyenek Nagyságodat esmérjük, lehet és illik közlenem) méltóztassa Nagyságod közelebről esmerni azt a *debreceni embert*, akit önnön polgártársai nem esmérnek; aki sok dolgot nem a fő és al pöbel szemével néz; akinek fő kívánsága csak az, hogy csendességét meg ne háborítsák; aki Sanssouci lakást képzel a nádlepte fedél alatt.” (Levél Rhédey Lajosnak, [Debrecen, 1804. szeptember 8.])

Rhédey gróf legelőször idézett október végi levele erre az önérzetes megnyilatkozásra válaszol, a kioktatás ennek szól. Az igazán érdekes számunkra most nem az, hogy kinek milyen mértékben lehetett igaza (a maguk szempontjából egyébként mindkettőjük álláspontja tökéletesen érthető és hiteles). Inkább arra figyeljünk, hogy Csokonai, aki a temetés alkalmával a nyilvános szerep-



lésre szánta el magát, a kudarcot a visszavonulás, a világtól való elhatárolódás gesztusával dolgozza fel. Ez már csak azért is figyelemreméltó, mert a költői magatartás egyik alapvonására ismerhetünk ebben. Arra a magatartásra, amit dunántúli vándorlása után Debrecenbe hazatérve így fogalmazott meg: „hazajöttem kis örökségembe, de amelyet megtanultam *Elégnek* tartani. Itt magánosságba eltemetve élek magamnak, hazámnak és az én szokott studiumimnak, olvasgatván – fordítván – elmélkedvén: az irigy fel nem talál ősi nádfelelem alatt, s a bigottnak szisztergési könyvecskéim közé bé nem hallanak. – Érzem, hogy ez másoktól nem esmért csendességben lelkem is, mely a szerencse hányási között törpévé lett, óriásodni kezd; látom, hogy a nagy-lelkek ujjal hívnak magok felé, s integetnek, hogy a plebecula zavart sikoltásával ne gondoljak; már most hiszem, hogy élek.” (Levél Festetics Györgynek. Debrecen, 1800. december 19.)

Az idézett levélrészlet poétikai szerkezete párhuzamok és ellentétek sora által plasztikusan építi fel a világtól kényszerűen elvonuló, kárpotlást és kiteljesedést az igazabb belső világban találó magatartást:

– magánosságba **eltemetve élek**

– az irigy fel **nem** talál **ősi nádfelelem** alatt,

– s a bigottnak szisztergési könyvecskéim közé bé **nem** hallanak

– **Érzem**, hogy ez másoktól nem esmért csendességben **lelkem** is, mely a szerencse hányási között **törpévé lett, óriásodni kezd**

– a nagy-lelkek ujjal **hívnak** magok felé

– a plebecula zavart sikoltásával **ne** gondoljak

– már most hiszem, hogy **élek**

A nagyvilágban törpévé tett lélek belső tágassága tehát a biztosítéka az igazi életnek, ennek tere a magánosság, szimbóluma pedig a *nádfedél*. Ez az az egyik meghatározó motívum, amely a pálya végét folytonosan végigkíséri, s amelyet egy 1801-es levelében így fogalmaz meg gnómaszerűen: „Mert nemzetem javán dolgozni annyira óhajtok, amennyire örülök annak, hogy magyarnak születtem: az értelemnek pedig és az ízlésnek gyarapításán mind örülök én, mind munkálkodom, én – egy nádas házba szorult cosmopolita.” (Levél Márton Józsefnek. Debrecen, 1801. [május] 19.) Ebből az önértelmezésből az is világossá válik azonban, hogy a „nádas ház” nemcsak *menedék*, hanem az *alkotás tere* is egyben, az a hely, ahol lelke egyenrangúan társalkodik a „nagy-lelkekkel”. A külhonba soha el nem jutó költő az alkotás által igazi világpolgárnak érezhette magát.

A „nádas házba szorult cosmopolita” életét Debrecenbe való hazatérése után egy nagy terv kezdi kitölteni, ő akar lenni a honfoglalási eposz szerzője, költői halhatatlanságát ettől reméli. Az Árpád-eposz terve ugyan magányos munkát igényel, de azért megpróbálkozik ennek kapcsán állás-

hoz is jutni, ami biztosítaná a nyugodt tevékenység és élet háttérét. Széchenyi Ferenc újonnan alapított könyvtárában szeretne munkát kapni, ami ideális lenne számára minden szempontból. Az állásért folyamodó levele élete ekkori szakaszának hű lenyomata. Elválaszthatatlanul összefonódik benne a hihetetlen erudícióval, szinte tanulmányszerűen megírt költői program, középpontjában az Árpádiász-tervvel és a praktikus céllal. Dobálózik a nevekkal és adatokkal, ígér mindenfélét, hogyha a könyvtárosi állás nem is jön be, esetleg másra mégis alkalmazzák.

Beveti az egyéni tragédia miatti szánalomkeltés fogásait, noha Darabos utcai házuk leégésének leírása önmagában is torokszorító szépségű lírai betétként hat: „Jún. 11d. napján abba a szomorú veszedelembbe, mely városunknak nagy részét 2-3 óra alatt a lángok prédájává tette, az én házam is e szörnyű esetnek áldozatja lett. Úgy van, Kegyelmes Uram! most az üszög és hamu között fekszik az az együgyű, de nékem tág és gazdag hajlék, amellybe kívántam a világ lármája elől, magamat, nemzetem és műzsáim szolgálatjára elvonni, pusztává lett az a kis ország, melybe én király voltam magam előtt, és amellyben sokszor édes érzések között gondoltam: Ennyi részem van a föld kerekiségén, s örömmel futottam végig egy perc alatt boldogságomnak szűk, de elég körületét. Éppen a rózsák nyíltak, mikor kertescskémen, az én kis Sans-soucímon, a lobogó lángok keresztül rohantak: szívfacsarodva kellett szemlélnem, mikor Tusculanumom, hol legérzékenyebb gondolatim teremődtek, a láng között ropogott; mikor ama rózsalugas tövig égett, s az a fülemüle, mely e kis zöld szálának minden éjjel concertet adott, öröngve repült el a bátorságosabb erdei vidékekre”. A leírás a már jól ismert motívumokra épül, tragikus hangoltságát éppen az adja, hogy az az utolsó hely pusztult el a világban, ahol otthon lehetett (a ház nem is épült teljesen újra haláláig sem).

Az állást a Széchenyi-bibliotékában nem ő kapta meg. Mindazonáltal előtanulmányai során összeszedte a fellelhető őstörténeti forrásokat, elolvasta, ami a tárgyat illetően a korban hozzáférhető volt. Támogatói és barátai körében céltudatosan építette ki a nemzeti költő betölteni vágyott szerepét, amely a korban, a nemzeti ébredés korában hihetetlen fontosságúnak tetszett. 1802-1803 körül elméleti tanulmányokban igyekezett tisztázni az eposz műfaji változatait a maga számára, mintegy előtanulmányként az *Árpádiász*hoz. Ennek a sodrában keletkezett a *Dorottya* előbeszéde is. Elkészítette a honfoglalási eposz tervezetét, valamint belefogott megírásába is, ötvenegy sorig jutott el. A nagy terv azonban töredékben maradt. A honfoglalási eposzra való készülődés közben addigi műveit kötetekbe rendezte, s megkezdi küzdelmét azok kiadásáért (életében azonban nem jelentek meg). A lezárás és újrakezdés időszaka ez. A „nádas házba szorult cosmopolita” megpróbálja összeegyeztetni nagyralátó terveit és szűkös életlehetőségeit. Többnyire a lehetőségek győznek.

De az alkotásban való kiteljesedést semmi nem akadályozhatta meg. Az összerendezett kötetek egy európai szinten korszerű életművet reprezentálnak, amely a „nagy-lelkek” teljesítményének méltó párja. A Lilla-kötet utolsó előtti verse, A *Pillangóhoz* így foglalja össze poétai önarcképét:

De most lomha, s hernyó módjára  
Mázkál a fanyar bánaton,  
És a mások mulatságára  
Magának vers-koporsót fon. – –

A verskoporsóba bábozódott hernyó-létből kel majd aztán ki a halhatatlan Pillangó, a költői öröklét. Ennek az önértelmező szimbólumnak a párja a „nádas házba szorult cosmopolita” metaforája. Az ellentétes létformák, valóság és eszmény között vergődő lélek az alkotásban éli meg létezése értelmét, itt talál menedéket és kiteljesedést.